

16. Gosudarstvennyj arhiv Har'kovskoj oblasti [State Archives of the Kharkiv Region] (1938). F.r – 5875. Reg. 1. S. 16. 22 s. (in Russian).

Received 12.07.2020

Received in revised form 27.09.2020

Accepted 01.10.2020

DOI: 10.15421/272028

УДК 069:355(091)(477)«1920/1990»

В. В. Машталір

Генеральний штаб Збройних Сил України, м. Київ, Україна

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИХ МУЗЕЇВ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

E-mail: vadim_mashtalir@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-8132-217X>

Web of Science: AAA-4240-2020

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати в історичному контенті діяльність українських військово-історичних музеїв в умовах тоталітарного режиму у 20–90 роки ХХ століття. *Методологія дослідження* вибудовувалася на підставі використання сукупності принципів і методів пізнання, застосування яких здійснювалося з опорою на міждисциплінарні підходи до розкриття мети дослідження. Базовими були такі методи історичного пізнання як історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-системний, на основі яких опрацьовано наукову та джерельну базу статті. *Наукова новизна:* на основі широкого кола опублікованих і неопублікованих архівних документів досліджено низку чинників як політичного, соціально-економічного, так і правового характеру функціонування на території України військово-історичних музеїв у визначених хронологічних межах. Досліджено діяльність на території України військово-історичних музеїв у 1920–1990 рр. *Висновки.* Основним завданням військово-історичних музеїв стало висвітлення та пропагування керівної ролі КППС, історії радянської армії та флоту, радянського способу життя, досягнень соціалістичного будівництва, формування людини нового типу – будівника комунізму, принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Ключові слова: воєнно-історичні музеї, музейна мережа, ідеологічні заклади.

V. V. Mashtalir

General Staff of the Armed Forces of Ukraine, Kiev, Ukraine

ACTIVITY OF UKRAINIAN MILITARY-HISTORICAL MUSEUMS UNDER A TOTALITARIAN REGIME

Summary. *The purpose of the study* is to analyze the historical content of the activities of Ukrainian military history museums under the totalitarian regime at the turn of the 20–90^s of the twentieth century. *The research methodology* was built on the basis of the use of a set of principles and methods of cognition, the application of which was based on interdisciplinary approaches to the disclosure of the purpose of the study. The basic methods of historical cognition were

historical-genetic, historical-comparative, historical-typological and historical-systemic, on the basis of which the scientific and source base of the article was developed. *Scientific novelty*: on the basis of a wide range of published and unpublished archival documents, a number of factors of political, socio-economic and legal nature of the functioning of military history museums in Ukraine within certain chronological limits have been studied. The activity of military-historical museums on the territory of Ukraine in 1920–1990 has been studied. **Conclusions.** The totalitarian regime distorted the main content of the military-historical museum as a scientific and educational institution, leveled its research potential, unique monuments of the national military-historical heritage were removed from the military museum funds, schematism and vulgar sociologism prevailed in the exposition work. The political repressions of the communist regime had a detrimental effect on the state of military museum affairs in Ukraine during this period. The main task of military history museums was to cover and promote the leading role of the CPSU, the history of the Soviet army and navy, the Soviet way of life, the achievements of socialist construction, the formation of a new type of man – the builder of communism, the principles of proletarian internationalism. Analyzing the state of military museum in the USSR in 1920–1990's, we note the contradictory nature of its development. In the conditions of formal demo-kratization of the political system with simultaneous intensification of repressive oppression military-historical museums was given the role of ideological institutions. Their activity was tightly controlled and regulated by directives of higher authorities of state power, which deepened the strain in the process of forming the museum as a public organism, destroyed its essence, gave away from it the public.

Keywords: military relics, military-historical collections, collectibles.

Вступ. Формування українського військового музейництва радянської доби нерозривно пов'язане з боротьбою українців за свою незалежну державу. Слід згадати, що російські більшовики тричі окупували Україну протягом 1917–1920 рр. Так, за вказівкою В. Леніна в Україну було направлено понад мільйон солдатів Червоної Армії, які терористичними методами придушували боротьбу за суверенну Україну та знищували особовий склад військ УНР загонів [50, с. 260]. Понад 100 тис. українських вояків чинили потужний спротив більшовицькому режиму, який протиставив народу голод 1921–1923 рр. [5]. Зазначимо, що для знищення національно-визвольного опору комуністична влада вперше випробувала в Україні терор голодом, позбавивши населення засобів для виживання [50, с. 261].

У результаті таких дій наприкінці 1920-го – на початку 1921-го рр. територія України була окупована п'ятьма з'єднаннями Червоної Армії, що налічували 1 млн 200 тис. солдатів. За даними Українського інституту національної пам'яті, національний склад цих військ був таким: росіяни – 85 %, українці – 9 %, поляки – 6 %, білоруси, євреї, німці та інші [43, с. 8].

Радянська держава монополізувала всі форми й засоби культурного життя [29, с. 75]. За їх допомогою відбувалося формування свідомості суспільства відповідно до ідеологічного курсу, накресленого комуністичною партією [48, с. 59]. Для реалізації цього завдання серед інших засобів досить ефективно використовувалися музеї [6, с. 44; 7, с. 63–65].

Поза всякими сумнівами, ідеологічні фактори цілеспрямованої боротьби більшовицької партії проти української культурної спадщини не могли не позначитися як на загальних масштабах існування та розвитку військового музейництва, так і на змісті культурно-освітньої роботи на території УСРР–УРСР, бо вона значною мірою (а в багатьох випадках і вирішальним чином) позначалася на свідомості українців [16, с. 3]. Переважна більшість військово-історичних пам'яток концентрувалися в багатьох уже створених на той час музеях історичного профілю [28, с. 51]. Перелік таких музеїв, що містили військово-історичні пам'ятки, можна розширити за рахунок тогочасних музеїв українських міст та селищ, колекції яких містили предмети озброєння та військового спорядження. Комплексного дослідження стосовно існування виключно військово-історичних музеїв як окремої групи профільних історичних музеїв на сьогодні в українській історіографії немає.

Аналіз наукової розробки теми статті дозволяє стверджувати, що вона вивчена фрагментарно. Певні спроби дослідження музейного будівництва в Україні зробив у своїй

статті Юрій Омельченко [32, с. 102–108]. Проте його праця розкриває роботу музейних установ лише в перші роки радянської влади, а автор не приділив уваги діяльності військово-історичних музеїв. Таким чином, сьогодні немає спеціальних комплексних ґрунтовних праць, присвячених дослідженню діяльності в умовах тоталітарного режиму на території України військово-історичних музеїв протягом 1920–1990 рр. Це зумовило актуальність і новизну зазначеної статті.

Мета статті – проаналізувати в історичному контенті діяльність українських військово-історичних музеїв в умовах тоталітарного режиму у 20–90 роки ХХ століття. Предмет дослідження – військово-історична музейна мережа УРСР у визначених хронологічних межах.

Результати і їх обговорення. Більшовицьке керівництво дбало про розширення мережі культурно-освітніх закладів. У 1920-ті рр. багато уваги приділялося створенню мережі музеїв та розширенню функцій музеїв [21, с. 6; 22, с. 15; 11, с. 206]. Було поставлено завдання надати музеям характер науково-дослідних установ [23, с. 48]. На базі музеїв було відкрито аспірантуру; розгорнулися дослідження з різних галузей знань, наприклад, археології, історії війн, нумізматики; налагоджено видання наукових праць. Історичні музеї Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава (Дніпропетровська), Миколаєва перетворювалися на дійсно науково-дослідні заклади [25, с. 279].

У перші роки радянської влади було ухвалено низку декретів та постанов, на основі яких у підпорядкування держави перейшли колосальні культурно-історичні цінності. Так, декрет Ради Народних Комісарів (РНК) «Про свободу совісті, церковних і релігійних громад» від 2 лютого 1918 р. оголосив «народним надбанням» усе церковне майно, а декрет «Про конфіскацію майна позбавленого влади російського імператора та членів колишнього російського імператорського дому» від 13 липня 1918 р. дозволив націоналізувати всю без винятку власність царської сім'ї. Декрет РНК «Про заборону вивезення та продажу за кордон предметів особливого художнього й історичного значення» від 19 вересня 1918 р. забороняв вивіз за межі країни зазначених у ньому цінностей без спеціального дозволу Колегії в справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва та старовини [13, с. 456].

У перші повоєнні роки погляди керівництва країни та значної частини творчої інтелігенції, а також музейних фахівців на роль і значення музею в житті суспільства поки що збігалися у своїх основоположних моментах. Музеї розглядалися як сховища національної культури, опорні пункти науки, які необхідно берегти й зробити доступними народним масам [49, с. 121].

Паралельно із заснуванням нових музеїв тривав процес ліквідації тих музейних установ, ідейна спрямованість яких не відповідала вимогам часу [41, с. 102]. Припинили своє існування полкові музеї дореволюційної Росії, які створювалися до ювілеїв військових частин і утримувалися коштом офіцерів. Їхні фонди були передані великим військовим музеям, певну частину музейних реліквій вивезли за кордон та зберігали у військово-історичних музеях української еміграції [26, с. 108].

У результаті військова музейна мережа зазнала реформування, військові музеї були націлені на показ усіх видів класової боротьби, а в хронологічному відношенні мали обов'язково завершували експозиційну розповідь сучасним періодом. Це призвело фактично до згортання наукових досліджень у галузі воєнної історії, різкого звуження тематики комплектування фондів та перетворення роботи щодо формування бази речових джерел для військово-історичних досліджень на просте збирання матеріалів для експозицій.

Зі зламом старого державного апарату, ліквідацією Військового міністерства й Генерального штабу, військова музейна мережа розпалася. Країна була охоплена громадянською війною, у вогні якої гинули й військові музеї. Наприклад, у Сумах музей 10-го драгунського полку зазнавав неодноразового розгрому. У січні 1919 р. в будинку, який раніше займала канцелярія полку, розмістився госпіталь, який використав архів музею як паливо для обігріву. З усіх реліквій полку збереглися кілька ящиків зі сріблом

у Сумському відділенні Державного народного банку. Більшість військових музеїв були закриті, а полкові музеї внаслідок розформування полків і військово-навчальних закладів старої армії ліквідовані [20, с. 205].

У 1920-х рр. військова музейна мережа СРСР налічувала 15 військових музеїв та близько 280 музеїв військових частин і військово-навчальних закладів, з них на території України діяли три військові музеї (Одеський обласний військово-історичний музей-аудиторія, Музей Севастопольської оборони та Морський музей у Миколаєві) [11, с. 205].

Зовсім новим типом музею став Одеський обласний військово-історичний музей-аудиторія ім. Головнокомандувача С. Каменєва. Він функціонував у підпорядкуванні Народного комісаріату у військових справах. Його метою було визначено сприяти «політичній і науковій обізнаності» військових частин РСЧА, поширювати в суспільстві інформацію про популяризацію військової справи як одного з чинників світової еволюції, здійснювати наукові дослідження в галузі історії військової справи і техніки. Для здійснення визначених завдань при музеї-аудиторії створювалися: бібліотека для всіх галузей військової справи та історії Червоної Армії; лабораторія для виробництва фото, реставрації та нескладних аналізів. Проводилися циклічні та епізодичні лекції, а також створювалися наукові, науково-навчальні допоміжні товариства й гуртки. Музей поділявся на відділи за хронологічними періодами:

а) історія озброєння і спорядження на території місцевого краю від найдавніших часів до часів козацтва;

б) від епохи козацтва через гетьманський період до царювання Катерини II (до кінця XVIII ст.);

в) військова справа XIX ст. до кінця Першої світової війни 1914–1918 рр.;

г) історія Червоної Армії в усьому різноманітті військово-революційних пам'яток.

Передбачалася робота секцій з історії окремих військових частин Червоної Армії. Очолювала музей-аудиторію Військово-наукова рада, до складу якої входили: командири військових частин, які розташовувалися на території Одеської губернії, губернський військовий комісар, представники від губернських військово-навчальних закладів, завідувач губернським відділом народної освіти, завідувач губернським відділом Головного управління у справах музеїв та завідувач музею. Рада збиралась один раз на місяць.

Кошти на утримання музею-аудиторії надходили передусім у вигляді асигнувань від Народного комісаріату у військових справах, з добровільних внесків, від платних лекцій, конференцій, наукових видань, плати за відвідування музею та виставок, фотографічне відтворення експонатів. Передбачалося видання двотижневого військово-політичного органу «Нова армія». Були намічені такі теми лекцій: «Тактика з досвіду громадянської війни», «Роль офіцерів у старій армії і комуністичного строю в Червоній Армії», «Психологія бійця армії національної і класової» [30, с. 11]. У 1921–1922 рр. музей поповнився експонатами з Обласного історико-археологічного музею, 1-го художнього музею, Педагогічного музею, колекцією зброї колишнього Сергієвського артилерійського училища. Матеріали завозилися з Артилерійського депо, колишнього авіаційного заводу, Військово-санітарного управління, Мисливського музею, військових секцій і військових політико-освітніх установ. Відкрився музей 7 листопада 1921 р. у будівлі колишнього Миколаївського палацу. За неповні два місяці роботи музей-аудиторію відвідало 860 осіб. У 1925 р. заклад був закритий [2, с. 125].

Для нових музеїв у цей період був характерний пошук в організації всіх напрямів музейної роботи – від комплектування фондів до форм просвітницької діяльності [33, с. 86].

Із середини 1920-х рр. простежуються нові тенденції у ставленні держави до військово-музейної справи [23, с. 12]. Загострюються дискусії про долю й шляхи будівництва соціалістичного суспільства, посилюється боротьба з «опозиціями», наростають елементи бюрократизму в апараті, остаточно складається адміністративно-

командна система. Ці процеси позначилися на культурному, науковому житті країни, а також на роботі музеїв [12, с. 10–11].

Для музейного будівництва цього періоду характерні: корінна перебудова змісту та оформлення музейної експозиції, побудова її на базі офіційних ідеологічних доктрин та методології, широкий розвиток пропагандистської роботи музеїв [2, с. 154].

Перебудова армії зробила необхідним створення музеїв у військових частинах (полках, дивізіях). Велася перебудова системи бойової підготовки та виховання особового складу. Полкові музеї прищеплювали традиції нової армії [35, с. 21].

У зв'язку з початком процесу створення військових музеїв (один з перших таких музеїв радянського періоду був відкритий у 1923 р. в 51-й Перекопській дивізії в Одесі) перед органами військово-політичного управління постало питання про притягнення їх до процесу виховання воїнів Червоної Армії [31, с. 75]. Це пояснювалося тим, що історичні предмети військових музеїв (у Червоній Армії на початковому етапі становлення вони отримали назву дивізійних) були найбільш доступні для огляду й близькі за змістом командирам і бійцям, що дозволяло поставити їх у центр роботи з виховання воїнів у дусі поваги до військової історії своєї військової частини та до кращих військових традицій [26, с. 108].

Створенням дивізійних музеїв у Червоній Армії займалася редакційна колегія Військово-історичної комісії штабу РСЧА, яку очолював В. Антонов-Овсієнко. Результатом діяльності колегії стало видання в 1923 р. Положення про дивізійні музеї Червоної Армії. Одним із завдань дивізійних музеїв було виховання особового складу [20, с. 246]. Так, у п. 2 зазначеного Положення, який визначав завдання дивізійних музеїв, зокрема, було сказано про те, що дивізійні музеї повинні сприяти вихованню в рядах молодих поколінь бойового духу й революційних традицій. П. 6 Положення конкретизував це завдання, виділивши низку напрямів для його вирішення: проведення екскурсій, організація виставок, лекцій, популяризація військових знань [38, с. 102].

У міру становлення військових музеїв як культурно-просвітніх установ РСЧА їх виховні функції закріплювалися в положеннях про музеї, тобто набували нормативного значення [17, с. 15]. 24 вересня 1922 р. було затверджено перше Положення про музей Червоної Армії і Флоту. Згодом він став головним музеєм радянської військової музейної мережі, якому підпорядкували дивізійні музеї. Принцип підпорядкованості та звітності дивізійних музеїв музею Червоної армії і флоту став основоположним і був закріплений у правових документах, що регулювали діяльність військової музейної мережі СРСР [20, с. 308].

Велику роль у керівництві діяльністю дивізійними музеями відіграла комісія при Президії Центрального виконавчого комітету СРСР з охорони історичних пам'яток Громадянської війни і Червоної армії, утворена 13 квітня 1933 р. [18, с. 96]. У його складі у різний час працювали такі відомі державні, політичні та військові діячі, як А. Бубнов, М. Бухарін, Я. Гамарник, А. Єнукідзе, С. Каменев, Л. Мехліс. Члени комісії брали дієву участь у наданні допомоги місцевим виконавчим комітетам, командуванню військових частин у створенні дивізійних музеїв, виставок і куточків Громадянської війни [42, с. 183].

У 1927–1929 рр. змінилися напрям діяльності військових музеїв та кадрова політика щодо них. Зазначене було нерозривно пов'язане із загальною зміною суспільного життя кінця 1920-х рр., з поступовим посиленням системи надзвичайних заходів управління та пошуком «ворогів» [37, с. 55]. Характерно, що 1930 р. народний комісар освіти А. Бубнов у привітанні під час першого музейного з'їзду зазначив, що «фактичне керівництво музеями знаходилося в руках класово-ворожих груп» [47, с. 8]. Заміна кадрів військових музеїв була також зумовлена активним наступом на троцькістську опозицію. Змінювалося ставлення до військових фахівців і до інтелігенції в цілому.

1–6 грудня 1930 р. відбувся Всеросійський музейний з'їзд у Москві. На ньому була схвалена концепція музею як культурно-освітнього закладу. Масова просвітницька робота оголошувалася головною для всіх інших форм діяльності військових музеїв.

Музеям було доручено негайно розпочати реекспозицію на основі «діалектичного матеріалізму». Відтоді настав новий етап у житті військово-історичних музеїв [34, с. 12].

Починаючи з 1920 р. Народним комісаріатом освіти і Народним комісаріатом у військових справах були зроблені спільні зусилля щодо правового забезпечення діяльності військово-музейної мережі. Результатом став наказ Револуційної військової ради Республіки і Народного комісаріату освіти від 30 жовтня 1921 р. № 2456, який законодавчо закріпив передачу всіх військових музеїв армії і флоту в підпорядкування військової секції Народного комісаріату освіти [46, с. 8–9]. Це означало, що у правовому відношенні військові музеї почали підпорядковуватися цивільному відомству – Народному комісаріату освіти. Уперше за всю історію свого існування військові музеї перейшли в підпорядкування цивільного відомства й були там до 1931 р. Профіль військових музеїв тоді був надзвичайно різноманітний: історичні, технічні, природничо-наукові тощо [9, с. 48].

Першим офіційним правовим документом, що регулював діяльність радянської військової музейної мережі, був наказ Револуційної військової ради СРСР від 13 квітня 1930 р. № 85 «Про впорядкування військово-музейної справи в РСЧА і реорганізації музеїв РСЧА» [40]. Він послужив відправною точкою процесу переходу військових музеїв з Народного комісаріату освіти до Народного комісаріату з військових і морських справ.

Важливим документом, який у подальшому визначив правові засади функціонування військових музеїв, став наказ Револуційної військової ради СРСР від 13 лютого 1931 р. № 29 «Про введення в дію Положення про порядок керівництва музейною справою в РСЧА» [40]. Він законодавчо закріпив передачу військових музеїв з Народного комісаріату освіти до Народного комісаріату з військових і морських справ та керівництво військовими музеями з боку єдиного органу – відділу агітації й пропаганди Політичного управління РСЧА [20, с. 145]. З метою створення принципово нової військової музейної мережі урядом були утворені відповідні органи у структурах обох комісаріатів, які взяли на себе відповідальність за військові музеї.

Після приєднання західноукраїнських земель до УРСР Рада народних комісарів своєю постановою від 8 травня 1940 р. визначила завдання щодо створення на цих територіях широкої мережі музейних закладів, які б пропагували «радянський спосіб життя» [14, с. 17]. І ця робота виявилася також досить «продуктивною», оскільки в довоєнний період у системі Наркомосвіти УРСР було створено ще 22 музеї ідеологічного гатунку [45, с. 135]. У західні області України прибуло 230 музейних фахівців, які організували курси з вивчення досвіду радянських музеїв, періодично проводили наради-семінари музейних працівників тощо. Водночас за активного керівництва партійних і радянських органів створювалися музейні експозиції, які прославляли перспективи соціалістичного ладу серед найширших верств населення. Не дивно, що звіти різних інстанцій рясніли висловлюваннями про перемогу радянського ладу та безмежну любов до соціалізму [27, с. 58].

З метою розширення заходів щодо «політизації» військових музеїв, у т. ч. на західноукраїнських землях, у військово-музейних колах активно обговорювалася ідея створення Єдиного військового музею, навколо якого організаційно була б об'єднана вся військово-музейна мережа [32, с. 106]. Ініціаторами проєкту виступили керівництво Центрального музею Червоної Армії й фахівці агітаційно-пропагандистського відділу Політичного управління РСЧА [20, с. 439]. Однак ідея створення Єдиного військового музею на практиці свого втілення не знайшла. Причинами цього стали дії опозиції, передусім в особі керівництва Артилерійського історичного музею; крім того, не було єдності поглядів музейної громадськості на його змістовну частину та бракувало фінансової зацікавленості з боку відповідних органів у створенні матеріальної бази музею.

Прагнення органів державного і військового управління до об'єднання всіх військових музеїв, створення на їх базі єдиної музейної установи, здатної стати лідером військової музейної мережі й спроможною задати вектор її розвитку, стало певною

характерною особливістю їх діяльності зі створення та вдосконалення організаційної структури військово-музейної мережі досліджуваного періоду [44, с. 10–11].

Військові музеї почали організовувати пересувні виставки з найрізноманітнішою тематикою, які прямували у війська. Їх основними цілями було роз'яснення особовому складу суті подій, що відбувалися в країні й за кордоном, ознайомлення з основними віхами біографій видатних полководців Громадянської війни, виховання військовослужбовців на новостворених традиціях Червоних Армії та Флоту.

Для посилення поінформованості стосовно зміни напрямку та пріоритетності в роботі військових музеїв наведемо відомості, що Центральний музей Червоної Армії протягом 1926–1933 рр. організував такі виставки: «Громадянська війна і Червона Армія», «Бойовий шлях 1-ї Кінної армії», «Плакат і листівка Громадянської війни», «Революційна і бойова робота М. В. Фрунзе», «Х років закінчення Громадянської війни», «Плани нової інтервенції проти СРСР», «XIII років РСЧА», «Інтернаціональні частини РСЧА», «РСЧА на сторожі СРСР» [8, с. 226–227].

Друга світова війна завдала страшних збитків історико-культурній спадщині України, чимало пам'яток якої були знищені або вивезені до Німеччини, Румунії, а також Росії. Доля багатьох пам'яток невідома, і залишається тільки сподіватися, що вивчення історичних документів, нещодавно відкритих фондів в архівосховищах колишніх країн СРСР та соціалістичного табору проллє світло на ці темні сторінки історії [24, с. 89–91].

Підсумовуючи, зауважимо, що в умовах тоталітарного режиму в роботі військово-історичних музеїв утворився особливий підхід до музейних репрезентацій, який відбився у військово-музейній практиці впродовж 1920–1950-х рр. Справа в тому, що новоутвореним підходом стало посилення комуністичних ідей через предмети музейного показу, зміни трактувань експозиційного матеріалу. Зародження такого впровадження слід датувати 1930 р., коли проводився Перший Всеросійський музейний з'їзд [34, с. 12]. Під час з'їзду сформувалася ідея про те, що музеї повинні не демонструвати автентичні пам'ятки, а формувати закладені цілі через експозиційні предмети. У музейній практиці це призвело до режисованого підбору музейного матеріалу для визначеної та наперед сфальсифікованої теорії й заміни автентичного матеріалу на спеціально створені та ідеологічно підібрані предмети.

Такий підхід у музейній роботі був дещо змінений лише в 1950-х рр. Основною причиною стало зростання фахової критики музейного середовища та, очевидно, процес десталінізації, що в результаті дозволило переглянути просвітницьку роботу військово-історичних музеїв. Робота військово-історичних музеїв у цей період теж ідеологічно спрямовувалася органами державної влади. Так, у 1964 р. Постанова ЦК Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих» стала відповідною вказівкою для організації роботи всіх, у т. ч. військово-історичних, музеїв [19, с. 389–391].

Відповідно до зазначеної Постанови, були визначені завдання Міністерству культури СРСР, Міністерствам культури та Центральним комітетам комуністичних партій союзних республік щодо створення в усіх музеях, за винятком лише меморіальних, окремих відділів, які мають розповідати відвідувачам про радянський період – від жовтневої революції до сучасності [15, с. 18].

Як наслідок, в експозиціях військово-історичних музеїв відбивалися успіхи комуністичного будівництва в СРСР, переможні кроки ленінського курсу комуністичної партії, боротьба радянського народу за виконання програми КПРС, заходи щодо подальшого підйому промисловості, сільського господарства й культури, підвищення добробуту радянського народу [20, с. 178].

Наступним керівним документом, який унормовував діяльність військово-історичних музеїв, став наказ Міністерства культури УРСР від 10 грудня 1973 р. № 540 «Про дальше покращення обслуговування відвідувачів музеїв в Українській РСР». Головною його ідеєю було спрямування науково-освітньої роботи музеїв на розширення пропаганди ленінських документів, матеріалів XXIV з'їзду КПРС та

50-річчя утворення СРСР, про соціалістичні змагання в країні, дружбу та інтернаціональні зв'язки всіх робітників [1, с. 108].

З цього часу основний акцент музейних експозицій був зроблений на радянському періоді. На протигагу «буржуазній» музеології марксистське музеєзнавство особливо підкреслювало значимість вивчення й музейного документування новітніх періодів і передусім епохи соціалізму, включаючи її сучасний етап. Зазначений підхід суттєво розширював можливості історичних і краєзнавчих музеїв у реалізації їхніх завдань і повною мірою відповідав марксистському розумінню місця музею в тогочасному суспільстві. Саме тому в СРСР особливе місце відводилося музеям В. Леніна, героїв революції, війни 1941–1945 рр., героїв праці, а всі інші музеї обов'язково мусили виконувати роботу з ідеологічного виховання глядача [19, с. 390].

З перших кроків радянської влади партійне керівництво приділяло велику увагу до створення армійських музеїв, музеїв трудової слави, кімнат бойової (трудова) слави та кімнат історії військових частин, що організаційно входили до складу військових округів, які дислокувалися на території України. Після закінчення Другої світової війни на території України діяла мережа військово-музейних установ.

До 1940 р. в Україні працювало близько 140 музеїв – історичних, історико-краєзнавчих, мистецьких, меморіальних та ін. Окремо як різновид історичних музеїв військово-історичні музеї не виділялися. Військово-історичні музеї видів (родів) військ (сил) та військові музеї об'єднань, з'єднань і військових частин належали до сфери відповідальності військового міністерства Радянського Союзу.

У досліджуваній період на території України розміщувалася велика кількість військово-навчальних закладів та військових частин, які входили до складу дивізій, а останні, у свою чергу, – в армії та українські округи. Наявність в Україні такого потужного військового потенціалу та бойових здобутків Українських фронтів у ході Другої світової війни дозволили в кінці 1950-х рр. організувати експозиційні покази військової атрибутики, озброєння та техніки. Так, починаючи з моменту визволення Києва від німецьких загарбників – 6 листопада 1943 р., на території України розпочалася хвиля трофейних виставок, які були організовані військовими музейниками.

Одна з перших таких виставок відбулася 25 лютого 1945 р. Для її організації Рада народних комісарів УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили Постанову «Про виставку зразків трофейного озброєння та техніки у м. Києві» від 13 травня 1944 р. № 484. Трофейна виставка розміщувалась у Пушкінському парку, неподалік від Київської кіностудії ім. О. Довженка та будинку культури заводу «Більшовик». Під час виставки центральна та бокові алеї Пушкінського парку були заставлені різними трофейними артилерійськими системами, бронетранспортерами, танками багатьох модифікацій. Окремо зазначимо, що на виставці були виставлені важкий танк «Фердинанд», літаки та винищувачі «Месершміт-109», «Фольке-Вульф-190», «Юнкерс-87», «Доньє-215», «Хейнкель-111», італійський трьохмоторний торпедоносець «Савойя-Маркетті», «літак-снаряд» з ракетним двигуном «Фау-1». Наприкінці парку експонувалося військово спорядження та прапори німецьких, італійських та румунських військ [3, с. 153].

Рада народних комісарів Української РСР виділила на потреби виставки 200 тис. карбованців. В експозиції було представлено загалом понад 5 тис. експонатів та трофеї чотирьох Українських фронтів. Відповідальним за організацію виставки був Народний комісаріат оборони УРСР. Виставка проіснувала практично до кінця 1951 р. та була закрита після прийняття Закону СРСР від 12 березня 1951 р. «Про захист миру». У ньому зазначалося:

«Верховний Совет Союза Советских Социалистических Республик постановляет [9, с. 249–252]:

1. Считать, что пропаганда войны, в какой бы форме она ни велась, подрывает дело мира, создает угрозу войны и является ввиду этого тягчайшим преступлением против человечества.

2. Лиц, виновных в пропаганде войны, предавать суду и судить как тяжких уголовных преступников».

Відповідно до цього закону, важке трофейне озброєння з виставки відправили на металобрухт, частину експонатів передали до Державного історичного музею УРСР в Києва (нині – Національний музей історії України).

Ще одна виставка «Партизани України в обороні проти німецько-фашистських загарбників» була відкрита 30 квітня 1946 р. в Києві в будинку на сучасній вул. М. Грушевського, 18. Рішення про її організацію було ухвалено 20 травня 1944 р. Радою народних комісарів УРСР та ЦК КП(б)У. У залах на двох поверхах будівлі було розміщено 15 тис. експонатів, серед яких демонструвалися скульптури, картини, особисті документи та фото, різні речі, що належали партизанам. Дослідник С. Руденко зазначає, що на виставці експонувалися лише 2 тис. предметів, а решту складала допоміжні матеріали – твори мистецтва (малюнки та картини), різноманітні статистичні зведення, оформлені в таблиці, тощо. Зауважено що в оформленні експозиції працювали понад 100 художників та скульпторів, що зробили необхідне «речове» підсилення втілених у виставку задумів. Ця виставка припинила своє існування також восени 1951 р. Її матеріали так само потрапили до Державного історичного музею УРСР. На його базі в 1970 р. було організовано творчу групу зі створення Музею історії Великої Вітчизняної війни, відкритого для відвідування 17 жовтня 1974 р. [3, с. 153].

Надалі військові виставки такого типу в Україні не проводилися. Причини цього бачаємо в такому:

- виконання вимог Закону СРСР від 12 березня 1951 р. «Про захист миру» та жорстка заборона пропагування війни в цілому;

- брак на території України відповідного військово-історичного музею, оскільки значну частину військових експонатів складала великогабаритна військова техніка – танки, самохідні артилерійські установки, артилерійські системи, літаки тощо. На превеликий жаль, така ситуація спричинила знищення та розпорошення після Другої світової війни великої кількості зразків військової техніки та озброєння, оскільки значна частини їх пішла на металобрухт, менша частина була передана до різних музеїв і використовувалася в їх експозиціях або зберігалась у фондосховищах. Ситуація змінилася лише у 1974 р. після відкриття Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. (нині – Меморіальний комплекс «Національний музей історії України у Другій світовій війні»).

Слід підкреслити й той факт, що в Україні військові навчальні заклади, які масово почали створюватися після Другої світової війни, отримали у своє розпорядження експозиційне озброєння та військовою техніку, яка відповідала профілю підготовки майбутніх офіцерів і наочно демонструвала військовою могутність та бойові звичаї під час воєнних дій.

Так, з формуванням Воєнної академії військ протиповітряної оборони, Київського воєнного суворовського училища, Київського вищого воєнного інженерного училища зв'язку, Київського вищого танкового інженерного училища, Київського вищого загальновійськового командного училища, Київського вищого інженерного радіотехнічного училища, Київського вищого морського воєнно-політичного училища, Київського вищого воєнного авіаційного інженерного училища, Харківського вищого танкового інженерного училища, Харківського вищого воєнного авіаційного училища льотчиків, Чернігівського вищого воєнного авіаційного училища льотчиків, Донецького вищого воєнно-політичного училища інженерних військ і зв'язку, Васильківського воєнного авіаційного технічного училища та Житомирського вищого училища радіоелектроніки одразу постала необхідність формування військових музеїв училищ.

Зазначені музейні утворення прославляли передусім бойові подвиги героїв-випускників, зберігали їхні особисті речі та розповідали про славетні військові традиції навчального закладу.

Військові частини радянської армії, що дислокувалися на території України, створювали в переважній більшості позаштатні кімнати бойової слави або кімнати історії військової частини.

Наприклад, відповідно до наказу командувача військами Київського Червонопрапорного воєнного округу від 20 липня 1985 р. № 95 «Про підсумки участі армійських музеїв і кімнат бойової слави, музеїв трудової слави і кімнат історії частин округу у Всесоюзному огляді науково-просвітницької роботи музеїв, присвяченому 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні», найбільш вагомих результатів під час зазначеного огляду отримали кімнати бойової слави таких військових частин: 32527, 19679, 61610 та 01094 [4, с. 33].

Правовою підставою для проведення огляду воєнно-історичних музеїв РА та ВМФ стала Директива Головного політичного управління РА та ВМФ від 23 червня 1984 р. «Про проведення огляду науково-просвітницької роботи військово-історичних музеїв Радянської Армії та Військово-Морського Флоту».

Для вивчення та узагальнення досвіду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. у 1956 р. при Київському окружному будинку офіцерів (тепер – Центр культури, просвіти та дозвілля Збройних Сил України, вул. М. Грушевського, 30/1) було засновано воєнно-наукове товариство. Його головним завданням було визначено пропаганду воєнно-наукових знань та воєнно-патріотичне виховання молодого покоління.

У контексті дослідження військового музейництва в культурній ідеологемі зазначеного періоду слід згадати й про громадські музеї, оскільки головною метою їх створення визначалося забезпечення наочності та предметності процесу викладання й підготовки кадрів захисників держави. До цієї групи належали музеї шкіл, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів. У 1970–1980-х рр. значну увагу у школах приділяли краєзнавству та військово-патріотичному вихованню. Учні брали активну участь у численних походах та Всесоюзній туристсько-краєзнавчій експедиції «Моя Вітчизна – СРСР», яка входила складовою частиною до Всесоюзного походу комсомольців і молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави Комуністичної партії та радянського народу.

Матеріали пошукової роботи стали основою для створення багатьох шкільних музеїв бойової слави військових округів, полків і окремих родів військ. Так, на початку 1980-х рр. був створений Музей бойової слави 5-го гвардійського Червонопрапорного Севастопольського полку авіації далекої дії в середній школі № 44 м. Дніпропетровськ. У 1985 р. був відкритий Музей бойової слави двічі Червонопрапорного 135-го Вітебського ближнього бомбардувального авіаційного полку при Харківській ЗОШ № 37. У місцевій школі в с. Бохоники, неподалік від Вінниці, був відкритий Музей 88-го винищувального авіаційного полку.

Справі поліпшення підготовки висококваліфікованих спеціалістів сприяла діяльність музеїв історії середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, які почали з'являтися вже на початку 1970-х рр. [36, с. 52–55]. Музеї діяли у структурі навчально-виховної роботи навчальних закладів та були осередком збереження пам'яток їхньої історії, науки й техніки. У 1971 р. був створений Музей Чернігівського вищого військового авіаційного училища льотчиків, який розташовувався у клубі училища; з 1973 р. приймав відвідувачів Музей історії Харківського вищого військового авіаційного училища льотчиків ім. двічі Героя Радянського Союзу С. Грицевця. У 1976 р. відкрився Музей історії Кременчуцького льотного авіаційного училища, згодом – Музей Криворізького авіаційного училища.

Згідно з наказом Головнокомандувача військами ППО від 18 грудня 1982 р. № 100 «Про упорядкування діяльності військових музеїв у Військах ППО» і додатком до нього, необхідно було мати військовий музей Харківській військовій інженерній радіотехнічній академії ППО ім. маршала Радянського Союзу Л. Говорова. З 26 квітня 1985 р., згідно з наказом начальника Академії ППО «Про відкриття музею академії і заохочення особового складу», був відкритий загальнодоступний музей академії. Станом на 1978 р. армійських музеїв та музеїв трудової слави, кімнат бойової (трудова) слави та історії військових частин в Україні налічувалося 63. З них армійських музеїв та музеїв трудової слави – 47, кімнат бойової (трудова) слави та історії військових частин – 16.

Висновки. Тоталітарний режим деформував основний зміст військово-історичного музею як науково-просвітницької установи, нівелював його науково-дослідний потенціал, з військово-музейних фондів вилучалися унікальні пам'ятки національної військово-історичної спадщини, в експозиційній роботі запанував схематизм і вульгарний соціологізм. Політичні репресії комуністичного режиму згубно вплинули на стан військово-музейної справи в Україні в зазначений період. Через механізм масових репресій влада цілеспрямовано ліквідувала кращих працівників музейної галузі, знято здійснюючи політику перетворення військово-історичних музеїв на звичайні пропагандистські осередки та ідеологічну зброю влади. Усе це призвело до кризового стану військово-музейної справи в Україні.

Аналізуючи стан військової музейної справи в УРСР у 1920–1990-ті рр., відзначаємо суперечливий характер її розвитку. В умовах формальної демократизації політичної системи з одночасним посиленням репресивних утисків військово-історичним музеям відводилася роль ідеологічних закладів. Їхня діяльність жорстко контролювалася та регламентувалася директивами вищих органів державної влади, що поглиблювало деформації у процесі формування музею як суспільного організму, знищувало його сутнісний зміст, віддаляло від нього громадськість.

REFERENCES

1. (1979). *Aktual'nye problemmy muzejnogo stroitel'stva. Muzej i posetitel'* [Actual problems of museum construction. Museum and visitor] / Sostavitel' D. Ravikovich. M., 158 p. [in Russian].
2. *Aleksandrova, N.* (1997) Rossijskie voennye muzei v pervoj treti XX veka: iz istorii organizacii i deyatel'nosti: [Russian military museums in the first third of the XX century: from the history of organization and activities:]. Dis. ... kand. ist. nauk. M., 245 [in Russian].
3. *Bohdalov, A.* (2016). Trofeini viiskovi prapory chasiv Druhoi svitovoi viiny v kolektsii Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy [Trophy military flags of the Second World War in the collection of the National Museum of History of Ukraine]. *Hileia: naukovyi visnyk*, vyp. 105, 151–154 [in Ukrainian].
4. *Bojko, P.* (1987.). Vospitanie istoriej: Idet smotr vojskovykh [Education by history: Military museums are being reviewed]. *Kul'turno-prosvetitel'naya rabota v vojskah*, № 1, 32–34 [in Russian].
5. (2018). *Vbyvstvo holodom – henotsyd! Do 80-ykh rokovyn Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini.* [Hunger murder is genocide! To the 80th anniversary of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]. URL: <http://ndiu.org.ua/book/golodomor-print.pdf>. (last accessed: 09.12.2018) [in Ukrainian].
6. (1974). *Vojskovye muzei* [Military museums] / Sost. M. Gamayunov, G. Gorbacheva. M., 284 p. [in Russian].
7. (2002). *Vojskovye muzei i komnaty voinskoj slavy* [Military museums and rooms of military glory] / Pod red. N. Reznika. M, 124 p. [in Russian].
8. (1923). *Vystavka k 5-letiyu RKKA* [Exhibition for the 5th anniversary of the Red Army]. *Voennaya mysl' i revolyuciya*, № 2, 242 [in Russian].
9. *Havrylenko, O., Lohvynenko, I., Novikova, L.* (2015). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy: khrestomatiia-praktykum* [History of the state and law of Ukraine: a textbook-workshop]: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv Ukrainy napriamku pidhotovky 6.030202 – «Mizhnarodne pravo» / O. Havrylenko. KhNU imeni V. Karazina, s. 247–284 [in Ukrainian].
10. *Gnedovskij, M.* (1985). Profil' muzeya [Museum profile]. *Sovetskij muzej*, № 5, 42–51 [in Russian].
11. *Gorelova, S.* (1990). Muzejnyj fond v pervye gody Sovetskoj vlasti [Museum fund in the early years of Soviet power]. *Hudozhestvennoe nasledie. Hranenie, issledovanie, restavraciya / Vsesoyuz. nauch.-issled. in-t restavracii.* M., vyp. 13, 203–216 [in Russian].
12. *Grabar', I.* (1924). Ohrana pamyatnikov iskusstva i stariny i Oktyabr' [Protection of monuments of art and antiquity and October]. *ZHizn' iskusstva*, № 45, 10–11 [in Russian].
13. (1971). *Dekret ob uchrezhdenii edinogo Gosudarstvennogo muzejnogo fonda. Proekt. 14 iyunya 1919 g.* [Decree on the establishment of a unified State Museum Fund. Project. June 14, 1919]. /

- V. Lenin i A. Lunacharskij: Perepiska, doklady, dokumenty / AN SSSR. In-t mirovoj lit. im. A. Gor'kogo; Red. toma I. Zil'bershtejn, A. Solov'ev. M.: Nauka, 766 [in Russian].
14. *Dubrovs'kij, V.* (2007). CHergovi zavdannya suchasnogo muzejnogo budivnictva na Ukraïni [The next tasks of modern museum construction in Ukraine]. *Ukrains'kij muzej. Nac. Kievo-Pecher. ist.-kul't. zapovidnik. V. Kolpakova (vidp. red.) S. Bilokon' (vstup. st., slovnik muzejnikiv). Zb. perevid. 1927 r. Feniks. K., 13–26* [in Ukrainian].
  15. *Ershov, V.* (1987). Zrimoe slovo (muzei i idejno-vospitel'naya rabota) [Visible word (museums and ideological and educational work)]. Politizdat. M., 1996 [in Russian].
  16. (1939). *Zadachi muzeev v oboronnoj rabote* [Tasks of museums in defense work] // *Sovetskij muzej, № 8, 54* [in Russian].
  17. *Ivanov, A.* (1930). Putevoditel' po muzeyam dlya voennyh ekskursantov [A guide to museums for military travelers]. M. L., 22 [in Russian].
  18. *Ionova, O.* (1963). Muzejnoe stroitel'stvo v gody dovoennyh pyatiletok [Museum construction during the pre-war five-year plans]. *Trudy NII muzevedeniya, vyp. 9, 84–117* [in Russian].
  19. *Krupnik, L.* (2009). Muzeï v URSS yak zasobi radyans'koï ideologichnoï politiki u 1970-ti roki XX st. [Museums in the USSR as a means of Soviet ideological policy in the 1970s of the XX century]. *Naukovi zapiski. Zbirnik prac' molodih vchenih ta aspirantiv. Tom 19 (2). K., 382–393* [in Ukrainian].
  20. *Kuznecov, A.* (2009). Voennye muzei i ih rol' v kul'turno-prosvetitel'noj rabote s voennosluzhashchimi: 1918–1991 gg. [Military museums and their role in cultural and educational work with servicemen: 1918–1991.]. Dis. ... dokt. istor. nauk: 07.00.02. Moskva, 535 [in Russian].
  21. *Lunacharskij, A.* (1919). Sovetskaya vlast' i pamyatniki stariny [Soviet power and ancient monuments]. *Kommunisticheskij internacional. № 7–8, 1076* [in Russian].
  22. *Lunacharskij, A.* (1941). Sovetskaya vlast' i pamyatniki stariny [Soviet power and ancient monuments]. Stat'i ob iskusstve. M., 491 p. [in Russian].
  23. *Malickij, G.* (1926). Muzejnoe stroitel'stvo v SSSR k momentu Oktyabr'skoj revolyucii [Museum construction in the USSR at the time of the October Revolution]. *Nauchnyj rabotnik. № 2, 43–57* [in Russian].
  24. *Mankovska, R.* (2006). Velyka Vitchyzniana viina 1941–1945 rr. v muzeinykh zbirках Ukrainy [The Great Patriotic War of 1941–1945 in the museum collections of Ukraine]. *Kraieznavstvo. № 1, 75–154* [in Ukrainian].
  25. *Marr, N.* (1922) Mesto central'nyh muzeev v kul'turnom [The place of central museums in cultural construction]. *Kazanskij muzejnyj vestnik. № 2, 276–284* [in Russian].
  26. *Mashtalir, V.* (2018). Work of the military-historical institutions at the time of establishing the soviet authority in Ukraine / V. Mashtalir // *Viiskovo-naukovyï visnyk. Vypusk 30. Lviv: NASV, 103–116.*
  27. *Mashtalir, V.* (2018). Funktsionuvannia viiskovo-istorychnykh ustanov na terytorii Ukrainy u 1930-kh rokakh ta dolia yikh viiskovo-muzeinykh kolektsii [Functioning of military-historical institutions on the territory of Ukraine in the 1930s and the fate of their military-museum collections]. *Pytannia istorii nauky i tekhniki. Tsentral'nyy muzej revolyucii SSSR. M., 189* [in Russian].
  28. *Mashtalir, V.* (2017). The research of dependence historical military institutions of the unstable political power in Ukraine in 1920–1940. *Nauka i Studia, No 7 (168), 49–54.*
  29. *Mezentseva H.* (1980). Muzeieznavstvo (na materialakh muzeiv Ukrainiskoi RSR) [Museum Studies (on the materials of museums of the Ukrainian SSR)]. *Vysycha shkola. K., 120* [in Ukrainian].
  30. (1976). *Muzejnoe delo v SSSR: Rol' muzeev v voenno-patrioticheskom vospitanii trudyashchihsya* [Museums in the USSR. The role of museums in the military-patriotic education of workers]. Sb. nauch. tr. / Central'nyy muzej revolyucii SSSR. M., 189 [in Russian].
  31. *Overchuk, A.* (1979). O roli vojskovykh muzeev v voenno-patrioticheskom vospitanii voïnov [On the role of military museums in the military-patriotic education of soldiers]. *Voенно-istoricheskij zhurnal. № 11, 74–77* [in Russian].
  32. *Omelchenko, Yu.* (1972). Okhorona pam'iatok i muzeine budivnytstvo na Ukraïni v pershi roky radianskoi vlady [Protection of monuments and museum construction in Ukraine in the first years of Soviet rule]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. № 1, 102–108* [in Ukrainian].
  33. (1926). *Otchet Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya za 1916–1925 gg.* [State Historical Museum Report 1916–1925]. M., 244 [in Russian].

34. (1930). *Pervyj Vserossijskij muzejnyj s'ezd* [First All-Russian Museum Congress]. Dekabr' 1930 g.: Tezisy dokladov. L., 56 [in Russian].
35. (1931). *Polozhenie o polkovykh muzeyah RKKA* [Regulations on the regimental museums of the Red Army]. M., 47 [in Russian].
36. (1964). *Polozhenie o rabote obshchestva sodejstviya voennomu muzeju* [Regulations on the work of the Society for the Promotion of the War Museum]. M., 102 [in Russian].
37. Polyakova, M. (1987). Iz istorii ohrany i propagandy kul'turnogo naslediya v pervye gody Sovetskoj vlasti [From the history of the protection and promotion of cultural heritage in the early years of Soviet power]. *Muzeevedenie. Iz istorii ohrany i ispol'zovaniya kul'turnogo naslediya RSFSR*. (Sb. nauch. tr. NII kul'tury). M., 11–24 [in Russian].
38. Priduckij, V. (2001). Deyatel'nost' gosudarstvennyh organov i obshchestvennyh organizacij po voenno-patrioticheskomu vospitaniju naseleniya SSSR [Activities of state bodies and public organizations for the military-patriotic education of the population of the USSR]: *Dis. ... d-ra ist. nauk*. M., 452 [in Russian].
39. (1930). Prikaz RVS SSSR ot 13 aprelya 1930 g. № 85 «Ob uporyadochenii voenno-muzejnogo dela v RKKA i reorganizacii muzeev RKKA». [Order of the Revolutionary Military Council of the USSR of April 13, 1930 No. 85 «On the streamlining of military museum affairs in the Red Army and the reorganization of the Red Army museums»]. *Arhiv Nacional'nogo vijs'kovo-istorichnogo muzeju Ukraïni*. 8 [in Russian].
40. (1931). Prikaz RVS SSSR ot 13 fevralya 1931 g. № 29 «O vvedenii v dejstvie Polozheniya o poryadke rukovodstva muzejnym delom v RKKA» [Order of the Revolutionary Military Council of the USSR dated February 13, 1931, No. 29 «On the introduction of the Regulations on the procedure for managing museum affairs in the Red Army»]. *Arhiv Nacional'nogo vijs'kovo-istorichnogo muzeju Ukraïni*. 12 [in Russian].
41. Ravikovich, D. (1968). Organizaciya muzejnogo dela v gody vosstanovleniya narodnogo hozyajstva (1921–1926) [Organization of museum work during the years of the restoration of the national economy (1921–1926)]. *Ocherki istorii muzejnogo dela v SSSR (otv. red. A. Zaks)*. Vyp. 6, M., 97–145 [in Russian].
42. Rafienko, E. (1986). Stanovlenie Muzeja Krasnoj Armii v Moskve [Formation of the Museum of the Red Army in Moscow]. *Voprosy istorii*. № 2, 182–185 [in Russian].
43. *Sprotyv henotsydu* (2015). Knyha-kataloh vystavky [Against genocide. Exhibition catalog book]. *Ukrainskyi instytut natsionalnoi pam'iaty. Lviv–Kyiv*: Chasopys. 80 [in Ukrainian].
44. Suslov, E. (1976). Zazhigat' serdca otvagoj. O rabote vojskovykh muzeev [Ignite hearts with courage. On the work of military museums.]. *Kul'turno-prosvetitel'naya rabota v vojskah*. № 1, s. 10–11 (in Russian).
45. Tkachenko, M. (1996). Muzei Ukraïni pid chas Drugoi svitovoï vijni (1939–1945) [Museums of Ukraine during the Second World War (1939–1945): Avtoreferat dis. ... kand. ist. nauk. K., 23 [in Russian].
46. Trofimov, V. (1934). Oboronnaya rabota v muzeyah [Defense work in museums]. *Sovetskij muzej*. № 4, 8–9 [in Russian].
47. (1931). *Trudy pervogo Vserossijskogo muzejnogo s'ezda* [Proceedings of the First All-Russian Museum Congress]. Tomy 1–2. M., 86 [in Russian].
48. Hakimulina, O. (1983). Partijnoe rukovodstvo organizacij i deyatel'nost'yu muzeev v period postroeniya socializma. (Na materialah istoriko-revolucionnykh muzeev Severo-Zapada RSFSR) [Party leadership of the organization and activities of museums during the construction of socialism. (Based on materials from the historical-revolutionary museums of the North-West of the RSFSR)]: *Dis. ... kand. ist. nauk*. L., 261 [in Russian].
49. Shiryayev, V. (1967). Vazhnoe sredstvo propagandy boevykh tradicij [An important means of promoting martial traditions]. *Voenno-istoricheskij zhurnal*. № 1, 120–123 [in Russian].
50. Yanevskiy, D. (2003). Politychni systemy Ukrainy 1917–1920 rokiv: sproby tvorennia i prychny porazky [Political systems of Ukraine in 1917–1920: attempts to create and causes of defeat]. *Dukh i litera*. K., 254–298 [in Ukrainian].

Received 14.08.2020

Received in revised form 06.09.2020

Accepted 15.09.2020